

ПАРАХІНА М.Б.

**ОСНОВНІ ЗАСАДИ «ТЕОРІЇ БОРТЬБИ ДВОХ КУЛЬТУР»:
ПРОБЛЕМИ РОСІЙСЬКО-УКРАЇНСЬКОГО МИНУЛОГО
І СУЧАСНІСТЬ. – ЧЕРКАСИ: ЧЕРКАСЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ
ТЕХНОЛОГІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ, 2012. – 120 с.**

Монографія М.Парахіної присвячена справді «вічній темі» – російсько-українській взаємодії/протистоянню на мовно-культурному й міжцивілізаційному полі. Дослідження, яке своєю назвою завдячує сумнозвісній «теорії боротьби двох культур» та її (спів)авторові – другому секретареві ЦК КП(б)У Д.Лебедєві, не обмежується відомою полемікою 1920-х рр., а вписує проблему в набагато ширший контекст історичних подій ХІХ – початку ХХІ ст.

Книга складається із чотирьох розділів: 1) «Теорія боротьби двох культур» – до питання про генезу концепції»; 2) «Теорія боротьби двох культур» у контексті «українізаційних» процесів 1920–1930-х рр.»; 3) «Від якої спадщини ми відмовляємось»: радянські реалії 1940–1980-х рр. і «теорія боротьби двох культур»; 4) «Особливості переходу від взаємин субординації (у форматі «Центр – периферія») до рівноправних суб'єктів міжнародного права».

Як зауважує дослідниця, проблема співіснування, а згодом і «боротьби двох культур» (домінування й підпорядкованості), російської та української, була започаткована в ХІХ ст. у Російській імперії з її великодержавницькою ідеологією/міфологією, що ґрунтувалася на сумнозвісній тріаді «православ'я – самодержавство – народність». Непоодинокими були заклики-звернення представників імперського істеблішменту до діячів української культури «вливатися у загальноросійське море» (нагадуючи сьгоднішній проект чергового «руссака міра»), відмовляючись від власної національної ідентичності з її «провінційною й мужицькою» «селянською» мовою та культурою. Ця предтеча «теорії боротьби двох культур» була представлена в російському імперському дискурсі, впливаючи на суспільну свідомість, формуючи відповідні стереотипи зверхнього ставлення до «малоросійської»/української культури й мови.

У дещо видозміненій формі, але фактично ту саму російську великодержавницьку ідеологію, ледь завуальовану інтернаціоналістськими гаслами, сповідували й більшовики, додавши до неї важливу складову – «передову роль» російського (зросійщеного в Україні) пролетаріату щодо «відсталого» селянства взагалі та в українських землях імперії Романових зокрема. Демагогічні гасла російських комуністів, їхня псевдоінтернаціоналістська риторика справляли потужний асиміляційний вплив на багатьох представників неслов'янських народів імперії, рекрутованих у лави РСДРП(б) – РКП(б), які перетворилися на лідерів та ідеологів російського більшовизму (Й.Джугашвілі-Сталін, Л.Троцький, В.Ваганян, Ю.Ларін та ін.). Потрапила у цю орбіту й частина

асимільованих українців, яскравим представником яких і був умовний «автор» «теорії боротьби двох культур» Д.Лебідь.

Авторка на опублікованих й архівних джерелах простежує генезу цієї концепції, її теоретичне «обґрунтування» в першій половині 1920-х рр., формальне офіційне засудження правлячою партією, умовну загибель наприкінці першого десятиріччя більшовицького панування, неофіційне відродження у 1930-х рр. (синхронно з фізичним знищенням її «автора») й послідовну реалізацію впродовж 1940–1980-х рр. З'ясовується вплив цієї теоретичної побудови на становлення та розвиток українсько-російських міждержавних відносин після розпаду СРСР.

Поряд із позитивною оцінкою дослідження М.Парахіної, слід висловити окремі міркування з приводу опублікованої книги й порушених у ній гострих, злободенних питань. Так, на с.58, характеризуючи повоєнний перегляд національних історій народів СРСР і прагнення подати роль Росії у цих історіях у найсприятливішому світлі, авторка зауважує, що в українському сегменті цієї пропагандистської кампанії керівництво УРСР активно залучало майстрів художнього слова, «розраховуючи, вочевидь, що засобами красного письменства нові партійні настанови оперативніше й легше «оволодіють масами». Крім того, тоталітарна пропагандистська машина вже в 1930-х рр. ледь не стовідсотково підпорядкувала собі діяльність митців – «інженерів людських душ», змусивши їх обслуговувати власні потреби та вподобання». При цьому наводяться посилення на дві однойменні редакційні статті республіканської «Літературної газети» – «Великий російський народ» (25 травня 1950 р.; 29 травня 1952 р.) – у чергову річницю сумнозвісного тосту «вождя народів». Можна до цього додати, що 25 травня 1950 р. у тій самій «Літературній газеті» було вміщено також статтю українського літератора Д.Косарика-Коваленка (1904–1992 рр.) аналогічного змісту – «Перший серед рівних: [російський народ]». Утім, перед у цій пропагандистській кампанії з вихваляння «першого серед рівних» вели все ж таки не республіканські підголоски, які обслуговували ідеологічні вказівки Кремля, а, на жаль, московські академічні історики. М.Парахіній варто було б згадати відому свого часу працю тоді члена-кореспондента (з 1953 р. – академіка) АН СРСР А.Панкратової «Великий русский народ и его роль в истории» (Москва, 1946 р.; 2-ге доповнене видання – «Великий русский народ» (Москва, 1952 р.); український переклад побачив світ у Києві 1952 р.).

Певну увагу у книзі М.Парахіної приділено мовно-культурним питанням в українському контексті під час так званої «беріївської відлиги» травня – червня 1953 р. (с.59–61). Натомість значно лаконічніше (один абзац на с.61) згадується про вплив подій 1956 р. (XX з'їзд КПРС, криза в Польщі, Угорська революція) на актуалізацію проблем рідної мови й культури у самій УРСР. А про це слід було б сказати значно докладніше.

Так, наприклад, 12 листопада 1956 р. перший секретар ЦК КП України О.Кириченко доповідав Президії ЦК КПРС про реагування населення республіки на події в Польщі й Угорщині: «Усі радянські люди [...] правильно оцінюють й одноставно схвалюють зайняту Центральним Комітетом КПРС і радянським урядом лінію стосовно подій у Польщі й Угорщині. Цілковите

схвалення отримують практичні заходи радянського уряду по наданню допомоги Угорському революційному робітничо-селянському уряду. [...] Утім, серед певної групи осіб, особливо серед учасників націоналістичних організацій та банд, які повернулися з в'язниць і заслання, церковників [...], мають місце демагогічні, антирадянські висловлювання»¹.

У цій самій інформації характеризувалися настрої окремих представників української інтелігенції, які порушували питання щодо упослідженого статусу української мови й культури в (нібито) *Українській РСР*: «Слід окремо сказати, що, обговорюючи події в Польщі й Угорщині, частина інтелігенції і насамперед з кола письменників торкаються окремих питань розвитку національної культури. Особливо багато розмов ведеться щодо того, що, мовляв, в Україні недооцінюється українська мова. Говорять, що нам незрозуміло, чому в більшості вищих навчальних закладів республіки й ледь не у всіх технікумах і ремісничих училищах навчання провадиться головним чином російською мовою, що в містах зменшується кількість шкіл з українською мовою викладання. Задають питання, чому в містах України [...] майже не чути української мови, у багатьох радянських установах міст і райцентрів діловодство та спілкування з населенням провадиться російською мовою»².

За тим самим меморандумом, «окремі письменники республіки» висловлюють думку, що в Україні відбувається «повзуча русифікація», яка негативно впливає на розвиток української культури: «Крім того, вони заявляють, що у представників зарубіжних країн, особливо країн народної демократії, які відвідують Україну, викликає здивування й негативні висловлювання та обставина, що у багатьох містах і робітничих селищах суспільно-політична й культурно-освітня робота ведеться російською мовою, і що це також використовується в антирадянській пропаганді як усередині країни, так і за кордоном українськими націоналістами й іншими ворогами радянського народу»³.

Розповідаючи про потужний імпульс російщення, ініційований союзним законом «Про зміцнення зв'язку школи з життям і про подальший розвиток системи народної освіти у СРСР» та його сумнозвісним республіканським аналогом «Про зміцнення зв'язку школи з життям і про подальший розвиток системи народної освіти в Українській РСР» (ст.9 розд.1) від 17 квітня 1959 р. (с.64–66), М.Парахіна могла б докладніше охарактеризувати загальні суспільно-політичний і мовно-культурний контексти ухвалення цих законодавчих актів.

«Право батьків» вирішувати, «в школу з якою мовою навчання віддавати своїх дітей», не лише пришвидшило російщення культурно-освітньої сфери республіки, а й внесло хаос у навчальний процес, викликавши антагонізм в учнівських і педагогічних колективах. 8 травня 1960 р. міністр освіти УРСР І.Білодід звернувся з доповідною до Ради Міністрів. У документі, який мав назву «Про порядок вивчення другої мови в школах Української РСР», підсумовувалися перші наслідки впровадження ст.9 закону від 17 квітня 1959 р.: «У деяких школах

¹ Центральний державний архів громадських об'єднань України. – Ф.1. – Оп.24. – Спр.4285. – Арк.157.

² Там само. – Арк.159.

³ Там само. – Арк.160.

з російською мовою навчання окремі батьки виявили небажання, щоб їх діти вивчали українську мову. У відповідності із законом, школи у цих випадках задовольняють ці заяви. Це здійснюється протягом усього навчального року. Як показує досвід, практика залишення учнями вивчення української мови протягом усього року і незалежно від того, скільки часу учень вивчав її, вносить певне ускладнення в навчальний процес, викликає труднощі у справі комплектування класів учнями, призначення і розстановки кадрів учителів української мови, видання і забезпечення учнів підручниками з української мови»⁴.

Відтак питання про вивчення учнем мови народу СРСР, якою не проводиться викладання в даній школі, пропонувалося вирішувати батькам назгал один раз – при переході учня з першого до другого класу, оскільки вивчення цієї мови розпочинається з другого класу; учнів, «які прибули з братніх республік, вступили в ті класи, де вивчається українська мова, і виявили бажання вивчати її, переводити до старших класів незалежно від оцінок знань з української мови»; у школах Кримської області з російською викладовою мовою, в яких вивчалася українська, екзаменів з української не проводити та ін.⁵

Закон УРСР від 17 квітня 1959 р. викликав стрімке збільшення мережі шкіл із російською мовою викладання – аж ніяк не адекватне чисельності російської меншини в республіці. Так, наприклад, у Закарпатській області 1960–1961 навчального року було організовано 9 нових восьмирічних шкіл – 4 українських, 4 російських, 1 угорська. Характерно, що всі російські школи відкрилися в Мукачевому⁶. Російщення здійснювало наступ насамперед на міста УРСР. І.Білодід активно підтримував теорію українсько-російської двомовності населення республіки. 1962 р. на підтвердження цієї теоретичної конструкції українською та російською мовами було надруковано його брошуру «Російська мова – мова міжнаціонального спілкування народів СРСР».

Утім, наголошує М.Парахіна, навіть за умов потужного державного русифікаційного тиску ситуація не виглядала безнадійною – осередки спротиву домінуванню в Україні російської мови й культури існували в латентній формі навіть у часи режиму Й.Сталіна, а після смерті диктатора та до розпаду СРСР вони кількома хвилями проривалися назовні, здобуваючи підтримку з боку діаспорних осередків і повоєнної хвилі української політичної еміграції. Мовно-культурне питання було однією із засад руху «незгодних» в УРСР другої половини 1950–1980-х рр., підвалиною Народного руху України.

На с.17–18 дослідниця веде мову про експертний висновок Російської імператорської академії наук 1905 р. «Про скасування обмежень малоросійського друкованого слова» й оцінку цього кроку російських колег М.Грушевським. Бажано було б у тексті книги (чи вже в подальшій роботі над темою) більше уваги приділити позиції колективів та окремих учених, представників інтелектуальної еліти Росії, які впродовж XIX–XX ст. займали щодо української мови й культури конструктивну позицію, підтримуючи Україну та українство «і словом, і ділом».

⁴ Там само. – Ф.2. – Оп.9. – Спр.7968. – Арк.193.

⁵ Там само. – Арк.194.

⁶ Там само. – Арк.142.

Наприкінці своєї праці М.Парахіна наводить влучну цитату з книги відомого сучасного культуролога й політолога М.Рябчука «Дві України: реальні межі, віртуальні війни»: «Фактично боротьба за національну емансипацію України, її визволення з-під російського мовно-культурного, політичного та економічного домінування триває, і химерні коливання української «багато-векторності» є всього лиш частковим виявом цієї глибинної, сутнісної боротьби». Вислів із книги, опублікованої 2003 р., залишається вкрай актуальним і сьогодні. Чергова історія з однією з солісток Національної опери України та її «коректними» атестаціями української мови й культури, а також їхніх носіїв як представників нижчої порівняно з російською цивілізацією зайвий раз доводить нинішню актуальність та інституційно-інструментальну корисність «теорії боротьби двох культур» у ширшому контексті українсько-російських взаємин.

Попри окремі висловлені зауваження, побажання та оціночні судження загалом праця М.Парахіної заслуговує на позитивну оцінку. Однак її публікацію можна розглядати лише як своєрідну «декларацію про наміри», оскільки у книзі заявлена проблема (точніше – комплекс проблем) потребує розлогішого й докладнішого аналізу. Будемо сподіватися, що авторка продовжить розробку цієї складної проблематики, котра, безумовно, належить до «вічних тем».

О.С.Рубльов (Київ)